

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXV) 289 (A)

आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

Editor

Dr. Anant Dadarao Markale
Head, Dept. of Hist.
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati

Website—www.aadharsocial.com—Email—aadharsocial@gmail.com

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	यशवंतराव चव्हाण एक अष्टपैलू व्यक्तीमत्व	प्रा.अरूण महादेव राख	1
2	यशवंतराव चव्हाण यांचे सहकार विषयक विचार व कार्य	प्रा.तानाजी जाधव	6
3	यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकारणाची दिशा आणि परिपूर्ती	डॉ. नामानंद गौतम साठे	11
4	यशवंतराव चव्हाणांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य	प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण	14
5	यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील योगदान	कु.भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	17
6	यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायत राज व्यवस्था	प्रा.डॉ.लोखंडे बी.बी.	21
7	आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार : यशवंतराव चव्हाण	प्रा.डॉ.रत्नाकर रामराव कांबळे	24
8	एक अष्टपैलू व्यक्तीमत्व:	प्रा.डॉ.भास्कर गायकवाड	28
9	जानतं नेतृत्व : यशवंतराव चव्हाण	डॉ. भुजंग विठ्ठलराव पाटील	32
10	यशवंतराव चव्हाण यांच्या साहित्यातील वाङ्मयीन आणि वैचारिक सौंदर्य	प्रा.मोहन बाबुराव चव्हाण	35
11	यशवंतराव चव्हाण अष्टपैलू व्यक्तीमत्व	प्रा.डॉ. विजेंद्र श्रीकृष्ण पुराणीक	39
12	यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार	प्रा.डॉ.चांगुणा विठ्ठल कदम	42
13	यशवंतराव चव्हाण यांचे लोकशाही विकेंद्रीकरण व प्रशासन विषयक विचार	श्रद्धा मोहन पवार	46
14	यशवंतराव चव्हाण यांचे विसापूर कारागृहातील दिवस	डॉ. वाजगे नवनाथ दत्तात्रय	52
15	यशवंतराव चव्हाण यांचे सांस्कृतिक क्षेत्रातील कार्य.	डॉ.सुरेश एन.काळे	56
16	महाराष्ट्राच्या विकासात यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका	प्रा.डॉ.केशव अंबादास लहाने	60
17	यशवंतराव चव्हाण— व्यक्ती व कार्य	डॉ. अतुल नारायण खोटे	64
18	यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक कार्य	प्रा.डॉ.संजय बाबुराव वाकळे	68
19	यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य	प्रा. निखिल गणेश जगताप	72

यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकारणाची दिशा आणि परिपूर्ती

डॉ. नामानंद गौतम साठे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शि.म.ज्ञानदेव माहेकर महाविद्यालय कळंब जि. उस्मानाबाद.

ई.मेल आयडी ngsathe11@gmail.com Mob. 9765256812

प्रस्तावना:

आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण लोकशाही मूल्यावर तसेच समाजवादी समाजरचनेवर झाली पाहिजे हे त्यांच्या विचार आणि कार्याचे मुख्य सूत्र होते. आयुष्यभर सत्ताधीश राजकारणी म्हणूनच ते वावरत. असल्यामुळे राजकारणाच्या पर्यायाने सत्ताकारणाच्या माध्यमातूनच महाराष्ट्रात नवसमाज निर्मातीचे उद्दिष्ट साकार होऊ शकते यावर त्यांची संपूर्ण कार्यशैली अधिष्ठित होती.

यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकारणाची दिशा आणि परिपूर्ती या उपशीर्षकाला अनुसरून मांडणी करताना दुसरा पैलू लक्षात घ्यावा लागतो तो असा की, यशवंतराव यांच्या नेतृत्वगुणांत जे सामाजिक, राजकीय भान होते त्यात महात्मा फुले, वि. र. शिंदे, शाहू महाराज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या गौरवशाली परंपरेला पुढे घेऊन जाणारी प्रचंड ऊर्मा होती. त्यातूनच प्रचंड व प्रबळ लोकनिष्ठा हे त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाचे खास वैशिष्ट्य तयार झाले होते.

शशोधनिबंधातील तिसरा अत्यंत महत्वाचा पैलू म्हणजे यशवंतराव चव्हाणांनी राजकारण आणि समाज यातील आंतरक्रिया बळकट करण्याचे प्रमाणिक प्रयत्न केले. त्यातूनच जातीअंतावर आधारित बहुजनवादी राजकारणाची, सामाजकारणाची दिशा निश्चीत झाली. राजकारण आणि राजकीय नेतृत्व या संकल्पनेच्या पारंपरिक व संकुचित परिभाषेला छेद देऊन संकुचित स्वार्थापलीकडे जाऊन राजकारणाला आणि नेतृत्वाला काही प्रयोजन असले पाहिजे असा जननिष्ठेवर आधारित विचार महाराष्ट्राच्या समाजरचनेत रूजविण्याचा प्रयत्न केला.

प्रस्तुत लिखाणातील आणखी एका पैलूवर आधारित यशवंतराव चव्हाणांचे विचार आणि कार्य पर्यायाने त्यांची राजकारणातील दिशा समजावून घेणे क्रमप्राप्त ठरते. तो म्हणजे, प्राप्त झालेल्या राजकीय आयुधांचा अगदी प्रभावीपणे वापर करून त्या माध्यमातून सामजाच्या जडणघडणीचे प्रश्न सोडवता येतात यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता.

वर निश्चित केलेल्या पैलूंना अनुसरून यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकारणाची दिशा अगदी शशास्त्रीय पद्धतीने मांडता येते. मात्र प्रस्तुत शोधनिबंधातील परिपूर्तीचा दुसरा भाग मांडण्यासाठी काही स्वतंत्र पैलू स्वीकारावे लागतात परिपूर्तीच्या अंगाने महाराष्ट्राच्या राजकारणाची वाटचाल आधोरेखित करण्यासाठी व काही निष्कर्षपर्यंत जाण्यासाठी मूल्यमापनात्मक आशयाला अनुसरून पुढील पैलू समोर ठेवण्यात आले आहेत.

- १) यशवंतराव चव्हाणांनी निश्चित केलेली दिशा व दाखविलेला मार्ग फारसा पुढे जाऊ शकत नाही.
- २) यशवंतराव चव्हाण यांनी आयुष्यभर अंगी बाळगलेल्या मूल्याधिष्ठित राजकारणाची नंतरच्या काळात प्रचंड उपेक्षा झाली.
- ३) त्यांनी राजकारणाची व नेतृत्वाची केलेली परिभाषा पुढील पिढीने धडपणे समजून घेतली नाही.
- ४) यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणात प्रस्थापित केलेला बहुजनवादी विचारप्रवाह सत्ताकारणातच अडकून पडला.
- ५) सामाजिक आणि आर्थिक विपमतेबद्दल चीड निर्माण करणारी कार्यकर्त्यांची फळी आपण निर्माण करू शकलो नाही ही यशवंतरावांनी व्यक्त केलेली खंत अगदी रास्त अशीच आहे.

शशोधनिबंधाची व्याप्ती आणि मर्यादा :

उपरोक्त शिर्षकाला अनुसरून शशोधनिबंधाची मांडणी करताना लेखात यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकारणातील नेतृत्वातील खालील काही विचार व कार्याचा सामावेश करण्यात आला आहे. शिवाय त्यांचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील योगदान एवढ्यापुरतेच शशोधनिबंधाचे अभ्यास क्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे त्यांची राष्ट्रीय राजकारणातील भूमिका व कार्ये प्रस्तुत लेखात सामाविष्ट केली नाहीत. १९५६ - १९६२ या सहा वर्षांच्या कारकीर्दीतील घटना - घडामोडींना अनुसरून त्यांचा विचार व कार्याची चर्चा केली आहे.

अ) महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीपूर्वीचे राजकारण आणि परिपूर्ती :

राज्यपुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशीनंतर विभाषिक मुंबई राज्याची निर्मिती झाली व १९५६ मध्ये यशवंतराव चव्हाण विभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाले हा काळ महाराष्ट्राच्या राजकारणात अत्यंत संवेदनशील व तेवढाच गंभीर अशा पंचप्रसंगांचा होता. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ऐन भरात आली होती. महाराष्ट्रापेक्षा नेहरू मोठे या यशवंतराव चव्हाणाच्या वक्तव्यामुळे जनतेत प्रचंड संतापाची लाट उसळली होती. मात्र या पार्श्वभूमीवर त्यांनी जे स्पष्टीकरण दिले होते ते या कालखंडातील राजकीय नेतृत्वाने नीटपणे लक्षात घेतले पाहिजे. यशवंतराव म्हणाले होते, गैरसमज असोत अथवा अविश्वासामुळे असो आपले म्हणणे जर आपले राष्ट्रीय नेते मान्य करत नसतील तर त्यांच्यावर न रागवता किंवा त्यांच्या विरोधात न जाता त्यांचा आपल्याबद्दलचा गैरसमज अथवा अविश्वास आपल्या कृतीने दूर करूनच आपण मन वळविले पाहिजे, त्यांना जिकले पाहिजे आणि मला विश्वास वाटतो की, याच पध्दतीने मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य आपण मिळवू शकू म्हणून माझ्या भूमिकेत मुळीच महाराष्ट्राचा व्हेष नाही.

यशवंतरावांचे वरील विधान खरे ठरले. पंडित नेहरूंचे मत परिवर्तन करण्यात त्यांना यश आले व महाराष्ट्र समितीचे योगदान नाकरण्याचे मुळीच प्रयोजन नाही. मात्र गुणसंपन्न राजकारणाला प्राधान्य देऊनच सामाजाच्या विकासाचे प्रश्न सुटू शकतात हे त्यांनी आपल्या कृतीतून दाखवून दिले हे देखील नाकारता येणार नाही. विभाषिकांची हेलकावे खाणारी नौका त्यांनी अगदी सुरक्षितपणे सुयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या किनाऱ्यावर आणून सोडली.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात यशवंतरावांच्या नेतृत्वाचा कस लागला. श्रीपाद अमृत डांगे, प्र.के. अत्रे, एम.एम. जोशी, उद्धवराव पाटील असे दिग्गज नेते विरोधात गेलेले असताना त्यांनी अगदी धैर्याने तोंड दिले. यशवंतरावांचा संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीला विरोध होता. हा आरोप घटनाक्रमाच्या वरवरच्या अभ्यासातून आलेला आहे. संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीबद्दल त्यांची भूमीका किती विकासाभिमुख होती हे त्यांच्या पुढील वक्तव्यावरून स्पष्ट होते.

राष्ट्रीय प्रवाहापासून महाराष्ट्र वेगळा राहीला तर आपल्या राज्यांची प्रगती खुटेल. मात्र विभाषिक मुंबई राज्याचे त्यांनी कधीच समर्थन केले नव्हते हे लक्षात घेतले पाहिजे. १९५२ - ५६ या चार वर्षात मोरारजी प्रशासनाने संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन अगदी निर्दोषपणे दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला होता. १०५ हुतात्मे झाले होते. मुंबई राज्यात मराठी भाषिकांचा प्रचंड असंतोष होता व पार्श्वभूमीवर यशवंतरावांनी विभाषीक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्रीपद एक आव्हान म्हणून स्वीकारले होते. मी बंदुकीची एक ही गोळी न वापरता हे राज्य चालवणार आहे असे ते म्हणाले होते.

आज यशवंतराव यांच्या मुल्यधिष्ठित व गुणसंपन्न राजकारणाची प्रचंड ऊपेक्षा झालेली आहे. त्यावर अगदी सोप्या भाषेत विधान करताना आपल्या यशवंतराव ते विलासराव या ग्रंथात मधुकर भावे लिहतात, यशवंतराव पाच वर्षांचे असताना पंढरपूरला गेले होते. त्यांच्या आईने यशवंतरावांच्या मामांना सांगितले होते की, यशवंतराव बोट अगदी घट्ट पकड, तो गर्दीत भरकटेल त्यांच्या मामाने यशवंतरावांचे बोट अगदी घट्ट पकडले यशवंतराव गर्दीत भरकटले नाहीत पण महाराष्ट्राने मात्र यशवंतरावांचे पकडलेले बोट सोडले म्हणून आज महाराष्ट्र काहीसा भरकटलेला दिसतो.

ब) संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतरचे राजकारण : दिशा आणि परिपूर्ती

विभाषिक मुंबई राज्याचे विभाजन होऊन १ मे १९६० रोजी स्वतंत्र महाराष्ट्राची निर्मिती झाली. साहाजिकच राज्यकारभार सुरू केला. १९६० - ६२ अशी केवळ दोन वर्षे त्यांनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद सांभाळले असले तर या अल्पावधीतच आपल्या कार्यकतृत्वाचा स्वतंत्र ठसा उमटविला. त्यांनी महाराष्ट्राची जडणघडण अत्यंत विधायक, रचनात्मक तसेच लोकभिमुख पद्धतीने करण्यासाठी विचार आणि कृती कार्यक्रम अशा दोन्ही आघाड्यावर जे कार्य केले त्याचे विवेचन खालील उपशीर्षकाच्या अंतर्गत करता येईल.

- १) बहुजनवादी राजकारणाची दिशा आणि परिपूर्ती.
- २) कृषी औद्योगिक समाजरचनेची पायाभरणी.
- ३) सहकार आणि विकेंद्रीकरणाला प्राधान्य.
- ४) प्रादेशिक एकात्मतेचे राजकारण आणि सामाजिक ऐक्याचा विचार.
- ५) शिक्षण आणि शिक्षणाचे बहुजनीकरण.
- ६) भावी नेतृत्वाला दिशादर्शन.

यशवंतराव चव्हाणांची राजकीय वाटचाल अत्यंत कर्तृत्वसंपन्न होती. आपल्या आयुष्यात त्यांनी अनेक पदे उपभोगली, यापेक्षाही समाजातील अनेक आघाडणांवर जे प्रबोधन व कार्य केले ते अत्यंत मौलिक स्वरूपाचे आहे. राष्ट्रीय ऐक्यभाव, सामाजिक समता, आर्थिक विषमतेला विरोध, अस्पृश्यता, जातिभेदाला विरोध, साहित्य, शिक्षण, शेती, सहकार पर्यायाने कृषी - औद्योगिक समाजाची उभारणी करण्याचा त्यांचा ध्यास इ. प्रशासनाबाबत त्यांनी मांडलेले विचार व राबविलेल्या योजना आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघणीत व नवसमाज रचनेच्या प्रक्रियेत अत्यंत प्रस्तुत व तेवढ्याच विकासानुसृत सिद्ध झालेल्या आहेत.

समारोप :

यशवंतराव चव्हाण यांच्या राजकारणाची दिश्र आणि परिपूर्ती या उपरीर्पकांतत प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली. मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाल्यापासून म्हणजे १९५६ पासून आयुष्याच्या शरोवटपर्यंत म्हणजे १९८४ पर्यंत अशी तब्बल तीन दशके त्यांनी माणसाच्या मनावर राज्य केले. त्यांचा विचार व कार्याचे अनेक पैलू आहेत. हे लक्षात घेऊन या लेखात त्यांच्या राजकारणाची दिशा आणि परिपूर्ती महाराष्ट्र संदर्भ एवढाच भाग मांडणीची मर्यादा निश्चित केली होती. या बहुआयामी व्यक्तीमत्वाचे, नेतृत्वाचे महाराष्ट्राच्या उभारणी पर्यायाने राजकीय - आर्थिक विकासातील योगदान अगदी तटस्थपणे व तेवढ्याच वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मांडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आखून दिलेल्या राजकारणाची परिपूर्ती पुढील काळात कितपत होऊ शकली हा प्रस्तुत शोधनिबंधातील एक प्रमुख पैलू होता व त्यास अनुसरून काही गृहीत कृत्ये स्वीकारण्यात आली होती. १९५६ ते १९६२ या अवध्या सहा वर्षांत त्यांनी महाराष्ट्राला जे वळण दिले, जो मार्ग दाखवला त्याची उपयुक्ता तर वादावादीत आहेतच परंतु महाराष्ट्राचा मागील चार दशकांचा प्रवास यशवंतराव चव्हाणांनी आखून दिलेल्या मार्गानुसार झाला आहे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधत गृहीत कृत्यांची तपासणी करावी लागेल.

प्रत्यक्ष परिणाम हीच राज्यकारभाराची व समतेची कसोटी असली पाहिजे या तत्वावर श्रद्धा आणाऱ्या यशवंतराव चव्हाणांच्या राजकारणाची पुढील काळातील वाटचाल फारशी समाधानकारक झाली नाही. नितीमान व गुणसंपन्न राजकारण या मुल्याचे भयंकर वावडे आजच्या राजकारणात निर्माण झाले आहे. अपेक्षा आणि वस्तुस्थिती यात प्रचंड दरी निर्माण झाली. यशवंतराव चव्हाणांना राजकारणात अभिप्रेत असलेली बौद्धिक, वैचारिक प्रेरणा काँग्रेसी राजकारणाच्या भावविश्वात लुप्त झाली. बहुतांश राजकीय पक्षांना बुद्धिविरोधाने ग्रासल्यामुळे सवंग लोकप्रियता हेच राजकारणाचे प्रमुख अधिष्ठान बनले. सहकार क्षेत्रे व स्थानिक स्वराज्य संस्था ग्रामीण नेतृत्वाच्या पाठशाळा बनतील असा विश्वास त्यांनी बाळगला होता. मात्र या संस्था पाठशाळा न बनता निवडणूक राजकारणाचे आखाडे बनल्या. ही सुद्धा यशवंतराव चव्हाणांच्या नीतिप्रवण राजकारणाची झालेली घोर उपेक्षाच म्हणावी लागेल.

लोकांचे समाधान हीच चांगल्या राजकारभाराची एकमेव कसोटी असते असा लोककल्याणकारी विचार त्यांच्या राजकारणात अंतर्भूत होता. कोणत्याही समाजातील कर्तृत्वानुसार हा समाजाला सोडून कर्तृत्व करू शकत असे त्यांनी म्हटले होते. या वैचारिक पार्श्वभूमीवर आज आपल्यास सार्वजनिक जीवनात काय अवस्था आहे. हरित क्रांतीचे लाभभारक घटक कोणते ? हे तपासून पाहण्याची वेळ आलेली आहे ? सहकार क्षेत्राच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचा कायापलट होईल ही त्यांची अपेक्षा कितपत फलद्रूप झाली हा एक संशोधनाचा विषय होईल. त्यांनी शेवटच्या श्रवासापर्यंत महाराष्ट्राचे हित पाहण्याचे काम केले.

संदर्भ सुची :-

- १) नाईकवाडे अशोक:- आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद. २००९.
- २) भोळे भास्कर लक्ष्मण:- यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य, साकेत प्रकाशन पुणे, २००६.
- ३) पारकर रमाकांत:- महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण, वार्ताहार दर्शन, पान २ दि. ३/४/२००६.
- ४) पाटील विठ्ठलराव:- महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण, महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ पुणे, २००५.